

Analyzing the Role of Evidences Indicating the Prohibition of Wrongdoing in Discovering the Obligatory Ruling of Selling Goods with Knowledge of the Buyer's Illegitimate Use

Alborz Mohaghegh Garafami¹ | Mohammad Hasan Rostami² | Mohamad Hasan Haeri³

1. PhD student, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: mohaghegh.garafami@mail.um.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences. Faculty of Theology and Islamic Studies. Ferdowsi University of Mashhad. Mashhad. Iran. Email: rostami@um.ac.ir
3. Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law. Faculty of Theology and Islamic Studies. Ferdowsi University of Mashhad. Mashhad. Iran. Email: haeri-m@um.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 21 April 2026

Received in revised form: 3 June 2026

Accepted: 8 June 2026

Available online: 10 August 2026

Keywords:

Illicit Use of Goods, Reprehensibility of Transaction (Karahah), Forbidding the Wrong (Nahy 'an al-Munkar), Eradicating the Root of Corruption (Hasam Maddat al-Fasad), Prescriptive Prohibition (Hurmah Taklifiyyah).

Abstract

One type of transaction involves dealing with a buyer whose illicit utilization of the commodity is known to the seller. Relying on a number of Islamic traditions (Hadiths), the majority of jurists consider these transactions permissible (Ja'iz). Following the majority opinion, civil law also considers a transaction void (Batil) only if the illicit purpose of the transaction is explicitly stipulated in the text of the contract. Employing a descriptive-analytical method and utilizing documentary sources, this research seeks to answer the following question: What is the prescriptive ruling (Hukm Taklifi) for the seller in such transactions? To address this, after elucidating how jurists approach the traditions expressing the ruling, it was concluded that the belief in the permissibility of such transactions faces serious challenges. In the next step, by explaining the evidence indicating the practical forbidding of wrong (Nahy 'an al-Munkar al-'Amali) and the evidence highlighting the necessity of preventing the emergence of corruption, the ruling of prescriptive prohibition (Hurmah Taklifiyyah) for these transactions by the seller was established. Under each piece of evidence, the claimed and potential challenges of citing them have been discussed, and appropriate responses have been provided.

Cite this article: Mohaghegh Garafami, A.; Rostami, M.H.; Haeri, M.H. (2025). Analyzing the Role of Evidences Indicating the Prohibition of Wrongdoing in Discovering the Obligatory Ruling of Selling Goods with Knowledge of the Buyer's Illegitimate Use. *Islamic Economics Doctrines*, 2(3), 207-242. <https://doi.org/10.30513/ied.2026.8322.1274>

Extended Abstract

Introduction

Due to the necessity of collective life, human beings are inevitably bound to establish various social, emotional, and economic relationships with their fellow beings. From the perspective of Islamic Sharia, in addition to the conditions set for the validity and invalidity of transactions, the obligatory ruling of these transactions has also been considered. One type of transaction occurs when the seller is aware of the buyer's intention to use the commodity illegitimately. In this case, in addition to finding the substantive ruling of these transactions, finding their obligatory ruling is also necessary. Shiite scholars are not unanimous in dealing with this issue. The majority hold that such transactions are permissible and valid, while considering them disliked (makruh) and that abstaining from them is preferable. On the other hand, some believe that these transactions are void. There is also a view that these transactions are fundamentally lawful and valid, and cannot even be considered disliked. In this context, the main question is: what is the obligatory ruling of these transactions? One type of transaction is a transaction with a buyer whose illegitimate use of the commodity is known to the seller. The majority of jurists, citing a number of narrations, consider these transactions permissible. In civil law, following the majority view, only a transaction is considered void in which the illegitimate purpose of the transaction is explicitly mentioned in the text of the contract. This research, using a descriptive-analytical method and relying on documentary sources, seeks to answer the question of what is the obligatory ruling for the seller in such transactions. To achieve this answer, after explaining the types of jurists' engagement with the narrations indicating the ruling, it was concluded that the belief in the permissibility of such transactions faces serious challenges. In the next step, by explaining the evidences indicating the prohibition of wrongdoing in practice and the evidences indicating the necessity of preventing corruption, the ruling of prohibition (haram) for the seller in these transactions was established. Under each of the evidences, the alleged and potential challenges to citing them have been explained and appropriate responses have been provided. According to the author's search, there has been no independent research on the obligatory ruling of such transactions to date, and existing research has sought to explain the validity or invalidity of the transactions themselves. A report of some of the most relevant existing writings to the present study is as follows: In the article "Examining Illegitimate Purpose in the Validity and Invalidity of Transactions" (2017) by Abolfazl Alishahi Ghaleh Joghi and Masoumeh Hamidi, an attempt has been made to prove that if the illegitimate purpose causes violation of people's rights, the transaction will only be non-binding; and if a part of the transaction relates to the violation of God's right, the transaction will be void. Ali Faghihi, in the article "The Prohibition of Transaction with Knowledge of Illegitimate Use" (2016), seeks to prove the ruling of prohibition of such a transaction by citing some narrations indicating the prohibition of aiding sin. Amin Soleimani Kelvanaq and colleagues, in the article "A Research on the Criterion for the Effect of Illegitimate Purpose: Explicit Mention or Proof?" (2019), seek to prove that the criterion for the effect of illegitimate purpose on the invalidity of a transaction is its proof or establishment, and the condition stated in Article 217 of the Civil Code, i.e., "explicit mention of the illegitimate purpose," in the text of the contract is not valid. The

novelty of the present article lies in explaining the evidences by which one can obtain the obligatory ruling for the buyer in these transactions. Also, the precise explanation of the challenges of those who believe in the permissibility is something that has not been given much attention in previous research, and in this study, these have been addressed. In addition, explaining five potential objections to the chosen view and providing appropriate responses to them, as well as a new inferential explanation of the narrations on the subject, are other aspects of novelty in this article.

Method

This research, using a descriptive-analytical method and relying on documentary sources, seeks to find the obligatory ruling of these transactions. To achieve this goal, after explaining the evidences of those who believe in permissibility, the challenges of citing these evidences have been explained. In the next step, by citing the evidences indicating the necessity of preventing wrongful acts, the ruling of prohibition of these transactions has been established.

Findings

The verbal evidences whose appearance indicates the absolute permissibility of selling goods cannot be considered effective proofs for establishing the ruling. This is because the generalities of the permissibility of sale and the principle of a person's dominion over their property are only in the position of stating the lawfulness of transactions that are conducted in a permissible manner. However, these evidences do not have absolute applicability in terms of types of dominion and are only confined to cases where dominion over property is of a legitimate kind. For example, spending wealth in an illegitimate way, such as purchasing intoxicants, is not permissible according to the consensus of jurists. The ineffectiveness of citing the established practice (*sirah*) can also be explained due to its lack of verification in all periods. Assuming the acceptance of the existence of the *sirah*, it is necessary to limit it to the minimal certainty (*qadr al-mutaqin*). This is because transactions with oppressors were only due to the principle of necessity and observing dissimulation (*taqiyyah*) to ward off a greater corruption such as harm to the property and lives of the sellers, and such actions cannot be considered indicative of the primary ruling. In the *sirah*, one must limit oneself to the minimal certainty. Given the challenges in citing verbal and rational evidences, one cannot rule on the permissibility of a transaction in which the seller is aware of the buyer's intention to perform an illegitimate act with the commodity.

Conclusion

There are general principles that require every human being, according to their ability, to play a role in preventing the occurrence of wrongful acts. These general principles include: evidences indicating the prohibition of wrongdoing in practice and the necessity of eliminating the sources of corruption. In cases where a person's duty is to verbally or practically forbid wrongdoing towards another, taking an action that causes the other to commit a wrong is an act contrary to fulfilling that duty, and will be prohibited not

only as an omission but also as creating the grounds for committing a wrong. In addition, the evidences indicating the abandonment of forbidding wrongdoing are such that they mention severe punishments merely for abandoning the duty. The aforementioned general principles are not subject to exception. This means that according to necessity, the ruling of prohibition of selling goods with knowledge of their illegitimate use can be changed. One of the cases of permissibility is selling goods to those who consider them lawful (mustahillun). The subject of the narrations indicating permissibility is transactions with non-Muslims. The permissibility of such transactions can be justified due to the difference in value systems and also the principle of gradualism in stating secondary rulings while considering the establishment of the principles of beliefs in the first step. However, cases that lead to polytheistic acts are absolutely prohibited.

Authors' Contribution

This article is derived from the doctoral dissertation of the first author, which was supervised by the second author and advised by the third author. The writing of the article was the responsibility of the first author.

Data Availability Statement

The research data were obtained and presented from library and documentary sources.

Ethical Considerations

The authors, in writing this article, have observed the principles of research ethics and have avoided any scientific misconduct.

Funding

The article has not been funded by any institution, legal entity, or individual.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest.

Declaration of Use of Artificial Intelligence Tools

No artificial intelligence software has been used in this article in any way.

تحلیل نقش آفرینی ادله بیانگر ممانعت از وقوع منکر در کشف حکم تکلیفی بیع کالا با آگاهی به بهره‌وری نامشروع خریدار

ابرهیز محقق گرمفی^۱ | محمدحسن رستمی^۲ | محمدحسن حائری^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: mohaghegh.garfami@mail.um.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: rostami@um.ac.ir
۳. استاد گروه فقه و مبانی حقوق، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: haeri-m@um.ac.ir

چکیده

یکی از گونه‌های معاملات، معامله با خریداری است که فروشنده به بهره‌وری نامشروع او از کالا آگاه است. مشهور فقیهان با استناد به شماری از روایات، این معاملات را مجاز می‌دانند. در قانون مدنی نیز با تبعیت از نظر مشهور، تنها معاملاتی باطل دانسته شده است که در آن به جهت نامشروع بودن معامله، در متن قرارداد به شکل صریح اشاره شده باشد. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع اسنادی، به دنبال پاسخ به این پرسش است که حکم تکلیفی فروشنده در چنین معاملاتی چیست؟ برای دستیابی به این پاسخ، پس از تبیین گونه‌های مواجهه فقیهان با روایات بیانگر حکم، این نتیجه به دست آمد که باور به جواز چنین معاملاتی با چالش‌های جدی روبه‌رو است. در گام بعد، با تبیین ادله بیانگر نهی از منکر عملی و ادله بیانگر لزوم جلوگیری از ایجاد فساد، حکم حرمت تکلیفی این معاملات توسط فروشنده به دست آمد. ذیل هر یک از ادله، چالش‌های ادعایی و احتمالی استناد به آن‌ها تبیین شده و پاسخ مناسبی برای آن‌ها فراهم و ارائه گردیده است.

استناد: محقق گرمفی، البرز؛ رستمی، محمدحسن؛ حائری، محمدحسن. (۱۴۰۴). تحلیل نقش آفرینی ادله بیانگر ممانعت از وقوع منکر در کشف حکم تکلیفی بیع کالا با آگاهی به بهره‌وری نامشروع خریدار. آموزه‌های اقتصاد اسلامی، ۲۲(۲)، ۲۴۲-۲۵۷.

<https://doi.org/10.30513/ied.2026.8322.1274>

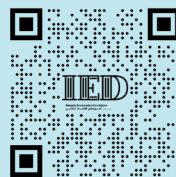
اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۵/۱۹

کلیدواژه‌ها

کاربست نامشروع کالا، کراهت انجام معامله، نهی از منکر، حسم ماده فساد، حرمت تکلیفی.

مقدمه

آدمی به سبب ضرورت زیست جمعی، ناگزیر از برقرار کردن روابط گوناگون اجتماعی، عاطفی و اقتصادی با هم‌نوعان خویش است. از دیدگاه شریعت اسلامی افزون بر شرایطی که برای صحت و بطلان معاملات تعیین شده، به حکم تکلیفی این معاملات نیز توجه شده است. یکی از گونه‌های معاملات، زمانی رخ می‌دهد که فروشنده از قصد خریدار بر بهره‌وری نامشروع از مورد معامله آگاه باشد. در این حالت، افزون بر یافتن حکم وضعی این معاملات، یافتن حکم تکلیفی آن نیز ضروری خواهد بود. دانشوران شیعی در مواجهه با این مسأله هم‌داستان نیستند. مشهور، قائل به جواز و صحت چنین معاملاتی با در نظر داشتن کراهت آن و افضل بودن تجنب از آن هستند. در سوی مقابل، کسانی بر باطل بودن این معاملات باور دارند. این دیدگاه نیز وجود دارد که اساساً این معاملات حلال و صحیح بوده و حتی نمی‌توان آن‌ها را مکروه دانست.

در این حال، پرسش اصلی آن است که حکم تکلیفی این معاملات چیست؟ این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره از منابع اسنادی به دنبال یافتن حکم تکلیفی این معاملات است. برای دست یافتن به این هدف، پس از تبیین ادله باورمندان به جواز، چالش‌های استناد به این ادله توضیح داده شده است. در گام بعد با استناد به ادله لزوم ممانعت از وقوع افعال ناروا، حکم حرمت این معاملات به اثبات رسیده است.

پیشینه

حسب جست‌وجوی نگارنده تاکنون درباره حکم تکلیفی چنین معاملاتی، پژوهش مستقلی وجود نداشته و پژوهش‌های موجود به دنبال تبیین صحت یا بطلان اصل این معاملات بوده‌اند. گزارشی از شماری از مرتبط‌ترین نگاه‌های موجود با جستار حاضر چنین است: در مقاله «بررسی جهت نامشروع در صحت و فساد معاملات» (۱۳۹۶) به همت ابوالفضل علیشاهی قلعه جوقی و معصومه حمیدی، کوشیده شده است تا ثابت شود اگر جهت نامشروع سبب تضييع حق الناس شود، معامله تنها غیرنافذ خواهد بود و اگر سهمی از معامله مربوط به تضييع حق الله باشد، معامله باطل خواهد بود. دلیل حکم دوم دو مؤلفه ذیل دانسته شده است: اعانه بر اثم و عدم تطابق میان قصد و پدیده خارجی.

علی فقیهی نیز در مقاله «حرمت معامله با علم به استفاده حرام» (۱۳۹۵) در پی اثبات حکم حرمت چنین معامله‌ای با استناد به پاره‌ای از روایات بیانگر حرمت اعانه بر گناه است. در این

مقاله تحلیل ادله باورمندان به جواز چندان مورد توجه قرار نگرفته است. بخش قابل توجهی از این مقاله به ماهیت‌شناسی مفهوم «اعانه بر اثم» و صدق آن بر معاملات مورد نظر اختصاص دارد. از این لحاظ، پژوهشی ارزشمند در استناد به این دلیل است. تنها در بخش کوتاهی از این مقاله به بیان برخی از ادله نهی از منکر برای اثبات حکم پرداخته شده است (ن.ک: فقیهی، ۱۳۹۵، ص. ۹۳-۹۴).

امین سلیمانی کلوانق و همکاران نیز در مقاله «پژوهشی در ملاک تأثیر جهت نامشروع: تصریح یا احراز؟» (۱۳۹۸) به دنبال اثبات این نکته هستند که ملاک برای اثرگذاری جهت نامشروع بر فساد معامله، احراز یا اثبات آن است و قید مندرج در ماده ۲۱۷ ق.م.ی یعنی «تصریح به جهت نامشروع» در متن قرارداد، معتبر نیست. در این پژوهش، بهترین وجه جمع میان روایات موضوع، حمل روایات بیانگر حرمت بر صورت علم فروشنده به بهره نامشروع دانسته شده است (سلیمانی کلوانق و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۲۵۱). نادرستی این وجه جمع در بخش (۲-۱-۴) از جستار حاضر تبیین شده است.

وجه نوآوری نوشتار حاضر، تبیین ادله‌ایی است که می‌توان با استناد به آن‌ها حکم تکلیفی خریدار در این معاملات را به دست آورد. همچنین تبیین دقیق چالش‌های باورمندان به دیدگاه جواز، امری است که در پژوهش‌های پیشین به آن توجه چندانی نشده است که در این جستار به آن‌ها پرداخته شده است. افزون بر این، تبیین پنج اشکال احتمالی به دیدگاه برگزیده و ارائه پاسخ مناسب برای آن‌ها و نیز توضیح استظهاری نوین از روایات موضوع، وجوه نوآوری دیگر نوشتار ارزیابی می‌شوند.

۱. روایات بیانگر حکم

از آنجا که در تراث فقهی، مهم‌ترین دلیل برای اثبات حکم، روایات است. در این بخش کوشش شده تا روایات بیانگر حکم در دو دسته منطقی تقسیم شوند.

۱-۳. روایات بیانگر جواز

ثقة الاسلام کلینی به اسناد خویش در حدیث صحیحی چنین نقل کرده است: «عَلَيْ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدْنَةَ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَسْأَلُهُ عَنِ الرَّجُلِ

يُؤَاجِرُ سَفِينَتَهُ وَدَابَّتَهُ مِمَّنْ يَحْمِلُ فِيهَا أَوْ عَلَيْهَا الْخَمْرَ وَالْخَنَازِيرَ. قَالَ (ع) لَا بَأْسَ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱، ص. ۲۵۸).

در حدیث صحیح دیگری از عمر بن اذینه چنین آمده است: «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدْنَةَ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَسْأَلُهُ عَنْ رَجُلٍ لَهُ كَرْمٌ أَيْبَعُ الْعِنَبَ وَالتَّمَرَ مِمَّنْ يَعْلَمُ أَنَّهُ يَجْعَلُهُ خَمْرًا أَوْ سَكَرًا؟ فَقَالَ (ع) إِنَّمَا بَاعَهُ حَلَالًا فِي الْإِبَانِ الَّذِي يَحِلُّ شُرْبُهُ أَوْ أَكَلُهُ فَلَا بَأْسَ بَيْعِهِ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۰، ص. ۲۷۵).

در حدیث دیگری چنین آمده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنْ ثَمَنِ الْعَصِيرِ قَبْلَ أَنْ يَغْلِي لِمَنْ يَتْبَعُهُ لِيُطْبَخَهُ أَوْ يَجْعَلَهُ خَمْرًا قَالَ إِذَا بَعْتَهُ قَبْلَ أَنْ يَكُونَ خَمْرًا وَهُوَ حَالًا فَلَا بَأْسَ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۰، ص. ۲۷۳).

شیخ طوسی در حدیث صحیحی از حلبی از امام صادق (ع) چنین نقل می نماید: «أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ بَيْعِ الْعَصِيرِ مِمَّنْ يَصْنَعُهُ خَمْرًا؟ فَقَالَ بَعُهُ مِمَّنْ يَطْبَخُهُ أَوْ يَصْنَعُهُ حَلَالًا أَحَبُّ إِلَيَّ وَلَا أَرَى بِالْأَوَّلِ بَأْسًا» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۷، ص. ۱۳۷).

ثقة الاسلام کلینی به اسناد خود در حدیثی چنین آورده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ زُرَيْعٍ عَنْ حَنَانٍ عَنْ أَبِي كَهْمَسٍ قَالَ: سَأَلَ رَجُلٌ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنِ الْعَصِيرِ فَقَالَ لِي كَرْمٌ وَأَنَا أَغَصِرُهُ كُلَّ سَنَةٍ وَأَجْعَلُهُ فِي الدَّنَانِ وَأَبِيعُهُ قَبْلَ أَنْ يَغْلِي؟ قَالَ لَا بَأْسَ بِهِ فَإِنْ غَلَى فَلَا يَحِلُّ بَيْعُهُ. ثُمَّ قَالَ هُوَ ذَا نَحْنُ نَبِيعُ تَمْرِنَا مِمَّنْ نَعْلَمُ أَنَّهُ يَصْنَعُهُ خَمْرًا» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۰، ص. ۲۷۹). عبارت پایانی این حدیث در ظاهر بیانگر سیره معصومان (ع) بر فروش خرما به افرادی است که می دانند از آن، خمر تولید می کنند.

شیخ طوسی در حدیث موثق به اسناد خویش از رفاعه بن موسی چنین نقل می نماید: «سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) وَأَنَا حَاضِرٌ عَنْ بَيْعِ الْعَصِيرِ مِمَّنْ يُخَمِّرُهُ؟ فَقَالَ (ع) حَلَالٌ. أَلَسْنَا نَبِيعُ تَمْرِنَا لِمَنْ يَجْعَلُهُ شَرَابًا خَبِيثًا» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱۰، ص. ۲۵۸).

۲-۱. روایات بیانگر حرمت

ثقة الاسلام کلینی به اسناد خویش در حدیث صحیح^۱ دیگری چنین نقل کرده است: «عَلِيُّ بْنُ

۱. وضعیت رجالی روایان این روایت به شکل ذیل است:

علی بن ابراهیم: از او با اوصافی چون ثقة، ثبت و معتمد یاد شده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۵۳؛ علامه حلی، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۰).

إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَسْأَلُهُ عَنْ رَجُلٍ لَهُ خَشَبٌ فَبَاعَهُ مِمَّنْ يَتَّخِذُ مِنْهُ بَرَابِطَ. فَقَالَ (ع) لَا بَأْسَ. وَعَنْ رَجُلٍ لَهُ خَشَبٌ فَبَاعَهُ مِمَّنْ يَتَّخِذُهُ صُلْبَانِ قَالَ (ع) لَا (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۰؛ ص. ۲۵۵-۲۵۶). در این حدیث، فروش چوب برای ساخت آلات موسیقی، جایز دانسته شده، اما برای ساخت صلیب ممنوع دانسته شده است.

همو در روایت حسنه‌ای از عمرو بن حرث چنین نقل کرده است: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنِ الثَّوْبِ أَيْبَعُهُ يُصْنَعُ بِهِ الصَّلِيبُ وَ الصَّنَمُ قَالَ لَا» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۰، ص. ۲۵۷-۲۵۸).

شیخ طوسی به اسناد خویش در حدیث موثق از جابر چنین آورده است: «سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنِ الرَّجُلِ يُؤَا جِرُ بَيْتِهِ فَيَبِاعُ فِيهِ الْخَمْرُ قَالَ حَرَامٌ أَجْرُهُ» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶؛ ص. ۳۷۱-۳۷۲).

۲. ادله باورمندان به جواز

در این بخش کوشش شده ادله لفظی و لئی بیانگر حکم از نگاه اندیشمندان باورمند به جواز بیان شود. ذیل هر بخش نقدهایی نیز ارائه شده است.

۲-۱. استناد به روایات بیانگر جواز

مهم‌ترین دلیل باورمندان به جواز چنین معاملاتی، وجود روایاتی است که ظاهر آن‌ها بیانگر مشروعیت چنین معاملاتی است. در سوی مقابل، روایاتی وجود دارد که بیانگر نهی از این معاملات هستند. در دیدگاه مبتنی بر جواز، روایات ناهیه بر محامل مختلفی حمل شده‌اند. فقیهان باورمند به جواز در مواجهه با دو دسته از روایات پیش‌گفته، کوشیده‌اند تا ظاهر روایات ناهیه را به گونه‌ای توجیه نمایند.

۲-۱-۱. راهکارهای مواجهه با روایات بیانگر نهی

در ادامه به مهم‌ترین راهکارهای آنان درباره روایات ناهیه پرداخته شده و چالش هر کدام از راهکارها تبیین می‌گردد.

ابییه (ابراهیم بن هاشم قمی): درباره ابراهیم بن هاشم قمی، عبارت صریحی وجود ندارد که بتوان از ظاهر اولیه آن، توثیق یا قبح او را برکشید. با این حال، برخی از رجالیان دوره میانی بر این باورند که پذیرش سخن او ارجح است (علامه حلی، ۱۴۰۲، ص. ۴). با بهره از توثیقات عامی مانند قرار داشتن در شمار مشایخ علی بن ابراهیم در کتاب تفسیر، می‌توان به وثاقت او حکم نمود. شماری از رجالیان متأخر بر وثاقت او باور دارند (ر.ک: مامقانی، ۱۴۳۱، ج. ۵، ص. ۹۵؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۲۲۲).

ابن ابی عمیر: وی از اصحاب اجماع بوده و توثیق وی در کتب رجالی مورد تأیید قرار گرفته است (برای نمونه ر.ک: کشی، ۱۴۰۶، ج. ۲، ص. ۸۵۴؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۳۲۶).

عمر بن اذینه: در کتب رجالی از او نیز با وصف امامی ثقة یاد شده است (ن.ک: طوسی، ۱۳۷۳، ص. ۳۳۹؛ علامه حلی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۹).

ارزیابی نهایی در مورد این سند آن است که تمامی راویان آن ثقة و امامی بوده و می‌توان بر صحت این سند حکم نمود.

۲-۱-۱. ترجیح سندی روایات جواز

بنا بر دیدگاهی، روایات مجوزه به لحاظ سندی دارای ترجیح بوده و باید آن‌ها را مقدم داشت (ر.ک: بحرانی، ۱۴۳۰، ج. ۱۸، ص. ۲۰۶؛ خویی، ۱۴۱۸، ج. ۳۵، ص. ۲۶۹؛ روحانی، ۱۴۳۷، ج. ۱، ص. ۱۹۲-۱۹۳؛ مشکینی، ۱۳۹۲، ج. ۲، ص. ۱۳۹). برخی نیز معتقدند به همین دلیل لازم است که روایات بیانگر حرمت را طرح نمود (ایروانی، ۱۳۷۹، ج. ۱، ص. ۱۵). حتی در صورت عدم پذیرش ترجیح سندی، دو دسته از روایات متکافئین خواهد بود که می‌توان با بهره از اصل تخییر به مدلول روایات مجوزه عمل نمود. در صورت عدم پذیرش تکافؤ، تساقط رخ داده و عموماتی چون «احل الله البیع» به عنوان عام فوقانی مورد استناد در هنگام تساقط اخبار، محل رجوع خواهد بود (ایروانی، ۱۳۷۹، ج. ۱، ص. ۱۵).

بررسی و نقد

در سوی مقابل دیدگاه مطرح شده، این دیدگاه وجود دارد که روایات بیانگر تحریم، از نظر تعداد بیش از روایات بیانگر جواز بوده و از نظر سند نیز وضعیت بهتری دارند (مقدس اردبیلی، ۱۴۴۰، ج. ۸، ص. ۵۲). همچنین این دیدگاه وجود دارد که روایات مجوزه با وجود استفاضه، مخالف قرآن بوده و باید طرح شوند (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۲۴۵). بر فرض تعادل سندی روایات دو دسته، با وجود تصرف عرفی در ظاهر متن و کاربست مرجحات متنی، نوبت به تساقط نخواهد رسید. بنا به باور این نوشتار، اساساً تعارضی میان دو دسته روایات وجود ندارد و با راهکاری که برای جمع میان آن‌ها ارائه شده، نیاز به طرح یکی از آن دو دسته نخواهد بود.

۲-۱-۲. تفصیل میان آگاهی و ناآگاهی فروشنده از قصد خریدار

شماری از باورمندان به جواز معتقدند که روایات بیانگر جواز به حالتی حمل می‌شوند که فروشنده از قصد خریدار اطلاعی ندارد (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۳۷۳؛ یزدی، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۷). در این حالت فروش کالا یا ارائه خدمات به او مجاز است. اما در حالتی که فروشنده از قصد نامشروع خریدار آگاه است، نمی‌توان چنین عقدی را انجام داد. در این صورت افزون بر انجام عملی حرام، معامله نیز باطل خواهد بود.

بررسی و نقد

در میان روایات بیانگر جواز، عبارت ذیل وجود دارد: «مَنْ يَعْلَمُ أَنَّهُ يَجْعَلُهُ خَمْرًا أَوْ سَكْرًا»، «نَعْلَمُ أَنَّهُ يَصْنَعُهُ خَمْرًا»، «يُؤَا جِرُ سَفِينَتَهُ وَ دَابَّتَهُ مِمَّنْ يَحْمِلُ فِيهَا أَوْ عَلَيْهَا الْخَمْرَ وَ الْخَنَازِيرَ» و «مَنْ يَجْعَلُهُ حَرَامًا». این روایات در این امر ظهور دارند که فروشنده به بهره نامشروع خریدار

آگاه است. نمی‌توان این عبارات را به صورت عدم آگاهی خریدار حمل نمود. حمل این عبارات به حالت عدم علم، نه تنها خلاف ظاهر، بلکه کاملاً متباین با آن خواهد بود. از طرفی اگر بنا باشد به دلیل وجود علم یا اطمینان به استفاده‌ی حرام، معامله‌ای باطل دانسته شود، باید اغلب معاملات محکوم به بطلان باشند. چه این‌که به هر حال این اطمینان در اغلب معاملات وجود دارد که اتفاق حرامی در پی آن‌ها توسط خریدار رخ می‌دهد. مثلاً در اجاره مغازه، احتمال دروغ گفتن یا ترک نماز توسط خریدار در آن ملک وجود دارد (مشکینی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۱۳۹).

۳-۱-۱-۲. حمل روایات مانعه بر اشتراط استفاده حرام توسط مشتری

برخی معتقدند که یکی از وجوه جمع برای روایات پیش‌گفته آن است که روایات بیانگر حرمت بر صورتی حمل شود که فروشنده شرط می‌کند که خریدار از کالا، بهره حرامی ببرد (بحرانی، ۱۴۳۰، ج. ۱۸، ص. ۲۰۶؛ طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸، ج. ۸، ص. ۱۴۷).

بررسی و نقد

چنین حملی را نمی‌توان حمل عرفی مقبول دانست. چه این‌که بسیار بعید است که مسلمانی در هنگام فروش کالای خود، شرط نماید که از آن در راه نامشروع استفاده شود و بعیدتر آن است که کسی چنین پرسشی را از امام مطرح نماید (انصاری، ۱۴۲۴، ج. ۱، ص. ۱۳۱). حتی اگر از عدم معنادار بودن این برداشت صرف‌نظر شود، باز هم می‌توان گفت در این حالت، تنها شرط باطل است و اصل معامله را لزوماً نمی‌توان باطل دانست؛ به‌ویژه این‌که اگر فروشنده قصد دیگری مانند دریافت ثمن نیز از معامله داشته باشد که معمولاً چنین است. قابل توجه است که تنها زمانی می‌توان شرط مفسد را مبطل عقد دانست که قیدی برای موضوع عقد بوده و مطلوبیت تحقق آن اولاً و بالذات مورد توجه باشد. به دیگر سخن، اگر شرط از اوصاف متحدالوجود عوض و معوض یا از ذاتیات آن دو باشد و بتوان آن را مفسد ارزیابی نمود، عقد نیز فاسد خواهد بود. اما فساد شروطی که قیدی برای بیع بوده و از قبیل التزام در التزام شمرده می‌شوند، نمی‌تواند به محتوای عقد سرایت کرده و موجب بطلان آن گردد.

از طرفی این گونه جمع، تبریعی است که شاهی بر آن وجود ندارد و در تمامی روایات، اطلاق نسبت به اشتراط یا عدم اشتراط وجود دارد. در صحیح‌ه ابن‌اذینه نیز میان فروش چوب برای ساخت صلیب و بربط تفصیل وجود دارد. وحدت سیاق در این روایت، مانع از آن خواهد

بود که جواز بر عدم اشتراط ساخت حمل شود و عدم جواز بر اشتراط ساخت. همچنین حمل روایات بیانگر نهی بر صورت اشتراط بهره حرام از کالا، حمل بر فرد نادر است و نمی توان به سادگی پذیرفت که برای مسأله ای نادر، روایات قابل توجهی بیان شده باشد. گرچه این چالش تنها از باب معاضدت برای دلایل قبلی قابل پذیرش است و در روایات، مواردی را می توان یافت که حکم تنها برای پرسشگر یا درباره قضیه خارجیۀ نادری بیان شده است.

۲-۱-۱-۴. حمل روایت ابن اذینه بر عمل مباح

این دیدگاه وجود دارد که میان برخی از این روایات، مانند روایت منقول از جابر با روایت منقول از ابن اذینه، تعارضی وجود ندارد. چرا که موضوع روایت ابن اذینه، حمل خمر است و اجاره کشتی برای این عمل جایز است، چرا که ممکن است این خمر برای تولید سرکه استفاده شود. اما روایت جابر درباره بیع خمر است که مطلقاً حرام است (ن.ک: فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج. ۱۷، ص. ۱۷۸). نگارنده کتاب وسائل الشیعه نیز این برداشت را محتمل دانسته است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۷، ص. ۱۷۵).

بررسی و نقد

مرحوم فیض تنها احتمال تخیل خمر را دست مایه حمل روایت بر انجام عمل مشروع از کالای نجس قرار داده و درباره خنزیر سخنی به میان نیاورده است. برخی بر این باورند که استفاده از خنزیر مطلقاً حرام است و از این رو نمی توان این روایت را بر انجام عمل مباح حمل نمود (بحرانی، ۱۴۳۰، ج. ۱۸، ص. ۲۰۴). اما در مقابل گفتنی است که می توان با محتمل دانستن بهره حلال، محملی برای مشروعیت حمل خنزیر، مانند فروش آن به مستحلین، یافت. اما نکته اساسی اینجاست که در این وجه به روایات دیگر توجه نشده است و تنها محملی برای اجاره وسیله نقلیه برای حمل خمر یافته شده است، حال آن که روایات دیگر به وضوح از بهره وری حرام از کالا یا خدمات توسط مشتری سخن گفته اند.

۲-۱-۱-۵. حمل روایات جواز بر تقیه

این دیدگاه وجود دارد که روایت بیانگر جواز بیع چوب برای ساخت بریط، از روی تقیه صادر شده است، چه این که در زمان حاکمان اسلامی عصر ائمه (ع)، چنین عملی از سوی آن ها مجاز بوده، ولی ساخت بت از نظر آن ها مجاز نبوده است (ن.ک: مجلسی، ۱۴۰۶، ج. ۱۹، ص. ۲۶۵). از این رو، ائمه (ع) از روی تقیه با ساخت سازها مخالفت نکردند، ولی حکم واقعی ساخت بت را بیان نمودند.

بررسی و نقد

بنا بر قاعده «الضرورات تقدر بقدرها» لازم است که حکم صادر شده از روی تقیه تنها به اندازه دفع خطر احتمالی بیان شود. افزودن توضیحات دیگر به حکم، نشانه‌ای بر عدم صدور حدیث از روی تقیه خواهد بود. در مورد موضوع مورد بحث نیز روایاتی وجود دارند که بیانگر توضیحات اضافه هستند. برای نمونه، رفاعه پاسخ امام صادق (ع) را چنین گزارش نموده است: «فَقَالَ (ع) حَلَالٌ. أَلَسْنَا نَبِيعُ تَمْرًا لِمَنْ يَجْعَلُهُ شَرَابًا خَبِيثًا؟». در حدیث ابی‌کهمس نیز پاسخ امام (ع) به شکل ذیل گزارش شده است: «قَالَ (ع) لَا بَأْسَ بِهِ فَإِنْ عَلَى فَلَا يَحِلُّ يَبِيعُهُ. ثُمَّ قَالَ هُوَ ذَا نَحْنُ نَبِيعُ تَمْرًا مِمَّنْ نَعْلَمُ أَنَّهُ يَصْنَعُهُ خَمْرًا». نیک هویدا است که گفتن عباراتی مانند «لا بأس به» و «حلال» برای بیان حکم از روی تقیه کفایت می‌کند. اما در این روایات، توضیحات اضافه‌ای از سوی امام (ع) وجود دارد که قرینه‌ای بر عدم صدور روایات از روی تقیه است؛ به‌ویژه این‌که ائمه (ع) این عمل را به شکل استمراری به خود نسبت داده‌اند.

از دیگر سو، این وجه جمع در صورت صحیح بودن، تنها راجع به ساخت بربط کارآمد است؛ اما در موارد دیگر، مانند فروش انگور و خرما برای ساخت خمر، ناکارآمد است. چه این‌که در میان اهل سنت نیز حکم به حرمت چنین معامله‌ای وجود دارد. برای نمونه، فقیهی حنفی در این باره چنین نگاشته است: «بِيعِ الْعَصِيرِ، وَالْعَنْبِ مِمَّنْ يَتَّخِذُهُ خَمْرًا إِعَانَةً عَلَى الْمَعْصِيَةِ وَتَمْكِينٌ مِنْهَا وَذَلِكَ حَرَامٌ» (سرخسی، ۱۴۲۱، ج. ۲۴، ص. ۴۹). در فقه حنبلی نیز چنین آمده است: «وبيع العصير ممن يتخذ خمرًا باطل» (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ج. ۴، ص. ۳۰۶). از این رو نمی‌توان پذیرفت که حکم جواز از روی تقیه صادر شده باشد.

۲-۱-۱-۶. حمل روایات نهی بر کراهت

برخی بر این باورند که روایات بیانگر نهی از فروش یا اجازه کالا به شخصی برای بهره‌برداری نامشروع از آن، بر کراهت معامله حمل می‌شود. برای نمونه در روایت جابر از امام صادق (ع) چنین آمده است: «حَرَامٌ أَجْرُهُ». این عبارت تنها بر حرام بودن مبلغ دریافتی دلالت دارد، نه بر بطلان اجاره. در فرازی از صحیح‌ه حلبی از امام صادق (ع) نیز چنین آمده است: «بِعَهُ مِمَّنْ يَطْبَخُهُ أَوْ يَصْنَعُهُ خَلًّا أَحَبُّ إِلَيَّ وَلَا أَرَى بِالْأَوَّلِ بَأْسًا». تعبیر «أَحَبُّ» بر ترک بیع و به دنبال آن مفهوم «نفی بَأْس»، قرینه‌ای بر کراهت حکم است (تبریزی، ۱۳۸۹، ج. ۱، ص. ۱۵۵). همچنین عبارت «لَا بَأْسَ» در دو مکاتبه ابن‌اذینه، تنها بیانگر عدم حرمت است که می‌تواند با کراهت نیز سازگار باشد.

بررسی و نقد

لازمه حمل روایات بر کراهت آن است که عباراتی مانند «السنّا نبیع تمرنا ممّن یجعلہ شراباً خبیثاً» بر انجام فعل مکروه به نحو مستمر از سوی معصوم (ع) حمل شوند. آشکار است که چنین عملی با شأن معصومان (ع) سازگاری ندارد. همچنین در روایت جابر سخن از حرمت انتقال خمر است و حکم حرمت در آن بیان شده است. بنابراین نمی‌توان پذیرفت که در روایات، تنها اعانه بر اعمال مورد اهتمام شارع، حرام خواهد بود. افزون بر این، ادعای این‌که مقدمه حرام تنها در امور مهمه حرام خواهد بود، ادعایی بدون دلیل است و حتی باورمندان به این دیدگاه در مباحث اصولی خویش، چنین تفصیلی را بیان نکرده و انجام مقدمه حرام بدون داعی بر انجام حرام را جایز دانسته‌اند (ر.ک: خویی، ۱۴۲۲، ج. ۲، ص. ۲۸۴-۲۸۵). حتی اگر انجام مقدمه حرام، حرام دانسته نشود، باز هم از باب اعانه بر اثم، فروش کالا حرام خواهد بود، نه از باب مقدمه (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۲۱۸).

ممکن است در مقابل گفته شود که مراد از عبارت «السنّا» در این دو روایت، شخص امام نیست، بلکه مراد از آن جمهور مردم مدینه است که امام این عمل را به آن‌ها نسبت داده است. از این رو اشکال انتساب عمل مکروه به امام مرتفع خواهد شد (سبحانی، ۱۳۸۲، ص. ۳۲۱). اما این استدلال استوار به نظر نمی‌رسد، چرا که هم خلاف ظاهر عبارات در روایات است و هم سیاق عبارت در مقام تأیید این عمل است، نه بیانگر کراهت آن. همچنین نمی‌توان پذیرفت که شیعیان یا مسلمانان مدینه در آن عصر اقدام به فروش انگور و خرما برای شراب‌سازی به سایر مسلمانان می‌کردند. از طرفی در لسان روایات برای بیان نادرستی عمل، معمولاً آن را به مفهوم عمومی «ناس» نسبت می‌دهند، نه این‌که معصوم (ع) خود را به عنوان یکی از مسلمانان مرتکب عمل مکروه معرفی نماید یا این افراد را ملحق به خویش بداند. جالب اینجاست که قائل به این برداشت، خود معتقد است که چنین بیعی حرام است (سبحانی، ۱۳۸۲، ص. ۳۲۶). اما نیک هویدا است که این برداشت از روایات با حکم کراهت سازگار است، نه با حکم حرمت. از دیگر سو، استناد به دو عبارت «احبّ الیّ» و «لابأس به» در یک روایت را نمی‌توان لزوماً به معنای کراهت فروش خمر دانست. اگر در روایت «لا احبّ الیّ» وجود داشت، می‌توان آن را به نوعی به معنای کراهت در نظر گرفت، اما بنا بر عبارات فعلی، تنها محبوبیت بیشتر

ساخت سرکه از ساخت خمر از روایت فهمیده می‌شود، نه کراهت تولید خمر در برابر محبوبیت تولید سرکه.

۲-۱-۷. تفصیل میان انجام عمل مورد اهتمام شارع و سایر اعمال

این دیدگاه وجود دارد که نهی در روایات تنها مربوط به اموری مانند ساخت صلیب و بت است که از مظاهر شرک محسوب می‌شوند، ولی در امور دیگر، فروش کالا با علم به استفاده حرام از آن تنها مکروه است (انصاری، ۱۴۲۴، ج. ۱، ص. ۱۳۱؛ تبریزی، ۱۳۸۹، ج. ۱، ص. ۱۵۶). برخی نیز در معاملات دیگر به جز معاملاتی که موجب ساخت صلیب و بت می‌گردد، حکم به حرمت داده‌اند (روحانی، ۱۴۳۷، ج. ۱، ص. ۲۵۱). این حمل بر مدلول روایت ابن‌اذینه که بیانگر جواز فروش چوب به سازنده بریط و عدم جواز فروش چوب به سازنده صلیب است، بنا نهاده شده است. در میان این روایات، تنها عبارت «عَنْ رَجُلٍ لَهُ خَشَبٌ فَبَاعَهُ مِمَّنْ يَتَّخِذُهُ صُلْبَانِ قَالَ (ع) لَا» بر حرمت دلالت دارد. اما این مورد به جهت خاصی بیان شده است. توضیح این‌که مواردی مانند نهی از فروش چوب برای بت‌سازی، موارد خاصی هستند که شارع نسبت به آن‌ها اهتمام خاصی دارد. برای نمونه در آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ» (نساء: ۴۸)، شرک به عنوان گناه نابخشودنی معرفی شده است. از این رو جلوگیری از شرک به نحو خاصی مورد اهتمام شارع است. اگرچه اموری مانند شرب مسکر گناهی بزرگ است، اما به اندازه شرک اهمیت ندارند و ممکن است ارتکاب مقدمه حرام به سبب امری سترگ حرام باشد و امری با اهمیت کمتر، مجاز باشد (خویی، ۱۴۱۸، ج. ۳۵، ص. ۲۷۵).

بررسی و نقد

چالش فراروی این دیدگاه آن است که در روایت جابر، از بیع انگور نیز منع شده است و نمی‌توان پذیرفت که نهی تنها به ساخت بت و صلیب تعلق گرفته است. همچنین بریط در عصر صدور روایات دارای منفعت محله‌ای نبوده است که بتوان حکم جواز ساخت آن‌ها را در نظر گرفت و جواز ساخت آن‌ها را توجیه نمود. از طرفی، خبر جابر که بیانگر نهی است، از گونه نص بوده و سایر اخبار مجوزه از گونه ظاهر هستند. چه این‌که در خبر جابر عبارت «حَرَامٌ أَجْرُهُ» آمده است، اما در روایات جواز عبارت «لَا بَأْسَ» وجود دارد. کاریست کلمه «حرام» در قامت نصی آشکار، در مقابل عبارت «لَا بَأْسَ» که بر مواردی چون کراهت، اباحه و حتی

حلیت قابل حمل است، دلیلی برای مقدم داشتن نص روایت جابر بر ظواهر روایات مجوزه خواهد بود.

۲-۱-۸. تفصیل میان گونه‌های بهره

شیخ انصاری بر این باور است که اگر در نظر عرف، تنها بهره‌ای که مشتری از کالا می‌تواند ببرد، استفاده حرام باشد، فروش کالا به او حرام بوده و این معامله باطل است. ولی اگر بهره کالا منحصر به استفاده حرام نباشد، معامله جایز خواهد بود (انصاری، ۱۴۲۴، ج. ۱، ص. ۱۴۰). فقیه سترگ دیگری همین برداشت را به شکل دیگری تبیین نموده است، به این بیان که اگر دانسته شود که شغل مستمر مشتری مربوط به کار حرام است، فروش به او جایز نیست و اگر چنین علمی وجود نداشته باشد، فروش کالا به او بلامانع است (مقدس اردبیلی، ۱۴۴۰، ج. ۸، ص. ۵۰).

بررسی و نقد

این گونه از جمع، جمع تبرعی است و نمی‌توان شاهد قابل قبولی برای آن بر اساس الفاظ و سیاق روایات یافت. از طرفی به نظر می‌رسد که فروش کالا با علم به استفاده حرام مشتری، ربطی به شغل او نداشته باشد. چه این که نفس عمل او حرام است، خواه این که این عمل شغل او باشد یا به شکل گذرا و حتی برای یکبار آن را مرتکب شده باشد. حتی می‌توان گفت که میزان مفسده فروش کالا برای کسی که تاکنون به جهت بهره از آن کالا دچار حرام نشده، بیشتر از موردی است که کسی به نحو مستمر چنین عملی را انجام دهد.

۲-۲. ادله دیگر

باورمندان به جواز معاملاتی که در آن‌ها قصد نامشروع خریدار دانسته می‌شود، افزون بر روایات به ادله دیگری نیز استناد کرده‌اند که تنها از باب معاضدت برای استظهارشان از روایات قابل استناد هستند. مهم‌ترین این ادله عبارتند از: عمومات بیانگر حلیت بیع و سیره متداول بین مسلمانان (برای مطالعه بیشتر ر.ک: نجفی، ۱۳۶۳، ج. ۲۲، ص. ۳۰؛ خویی، ۱۴۱۸، ج. ۳۵، ص. ۲۷۵؛ مشکینی، ۱۳۹۲، ج. ۲، ص. ۱۳۶). به این بیان که اصل تسلیط بر اموال و نیز عمومات حلیت بیع اقتضاء دارد که در موارد مشکوک به حلیت، بر جواز معامله حکم شود. همچنین چگونگی معاملات مسلمانان با ملوک و امراء نشان می‌دهد که آن‌ها با وجود آگاهی از استفاده از مبیع در راستای تقویت نیروهای ستمگران، چنین معاملاتی را انجام می‌دهند (نجفی، ۱۳۶۳، ج. ۲۲، ص. ۳۰).

۲-۱. بررسی و نقد

این ادله را نمی‌توان دلایل کارآمدی برای اثبات حکم شمرد. چه این‌که عمومات حلیت بیع و اصل تسلط آدمی بر اموالش، تنها در مقام بیان حلال بودن معاملاتی است که به طریق مباح انجام می‌شوند. اما این ادله از نظر گونه‌های تسلط دارای اطلاق نیست و تنها منصرف به مواردی است که تسلط بر مال از گونه مشروع باشد. برای نمونه، صرف مال در راه نامشروع مانند خرید مسکرات، به اتفاق فقیهان جایز نیست. ناکارآمدی استناد به سیره نیز به سبب عدم احراز آن در تمامی دوره‌ها قابل تبیین است. بر فرض پذیرش وجود سیره، لازم است در آن به قدر متیقن اکتفا شود؛ چه این‌که معامله با زورمداران تنها به سبب اصل ضرورت و رعایت تقیه برای دفع مفسده بزرگتری همچون تعرض به مال و جان فروشندگان بوده و نمی‌توان چنین اعمالی را بیانگر حکم اولیه دانست. در سیره به قدر متیقن اکتفا می‌شود.

با توجه به وجود چالش‌ها در استناد به ادله لفظی و لبی، نمی‌توان بر حکم جواز معامله‌ای حکم نمود که در آن، فروشنده از قصد مشتری بر انجام عمل نامشروع از مورد معامله آگاه است.

۳. ادله بیانگر حرمت معامله با تکیه بر ادله لزوم مقابله با امور ناپسند

در این بخش کوشش شده، عموماتی مطرح گردد که با استناد به آن‌ها می‌توان، حکم اولیه عدم جواز چنین معاملاتی را برکشید.

۳-۱. ادله بیانگر نهی از منکر عملی

یکی از مراتب نهی از منکر انجام کنش‌ها و واکنش‌هایی است که در عدم تحقق منکر، نقش‌آفرین باشند. در ادامه به بیان ادله لفظی گونه‌های این رفتارها پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱. لزوم تغییر دادن رفتار ناپسند

بر اساس شماری از روایات، هر مسلمان موظف است در مواجهه با وقوع پدیده‌های نامطلوب عقلی و شرعی، مسئولیت‌پذیر بوده و نسبت به تغییر آن‌ها اقدام نماید. شماری از این روایات عبارت‌اند از: ثقة الاسلام کلینی به اسناد خویش در حدیث موثق از امام صادق (ع) چنین نقل می‌نماید: «كَانَ الْمَسِيحُ (ع) يَقُولُ إِنَّ التَّارِكَ شِفَاءَ الْمَجْرُوحِ مِنْ جُرْحِهِ شَرِيكَ لِبَاجِرِهِ لَا مَحَالَةَ وَ ذَلِكَ أَنَّ الْجَارِحَ أَرَادَ فُسَادَ الْمَجْرُوحِ وَ التَّارِكَ لِشِفَائِهِ لَمْ يَشَأْ صَلَاحَهُ فَإِذَا لَمْ يَشَأْ صَلَاحَهُ فَقَدْ شَاءَ فُسَادَهُ اضْطِرَّارًا فَكَذَلِكَ لَا تُحَدِّثُوا بِالْحِكْمَةِ غَيْرَ أَهْلِهَا فَتَجْهَلُوا وَلَا تَمْنَعُوا أَهْلَهَا فَتَأْتُمُوا وَ لِيَكُنْ أَحَدُكُمْ

بِمَنْزِلَةِ الطَّبِيبِ الْمَدَاوِي إِنْ رَأَى مَوْضِعاً لِدَوَائِهِ وَإِلَّا أَمْسَكَ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۵، ص. ۷۶۴). به موجب این حدیث، هر انسانی در مواجهه با رفتار ناپسند دیگران، به سان پزشکی می ماند که بایسته است توان خود را برای درمان پلیدی ها به کار بندد.

در حدیث مرفوعی از امام عسکری (ع) از قول رسول خدا (ص) چنین نقل شده است: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُنْكَرْ بِيَدِهِ إِنْ اسْتَطَاعَ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فِلِسَانِهِ فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فِقَلْبِهِ فَحُشْبُهُ أَنْ يَعْلَمَ اللَّهُ مِنْ قَلْبِهِ أَنَّهُ لِيَذْلِكَ كَارَةً» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۶، ص. ۱۳۵). بر اساس مدلول این حدیث، لازم است انسان برای تغییر دادن امر ناپسند، تمام توان خویش را به کار بندد. اگر منکر جنبه رفتاری داشته و برای دفع آن، برخورد عملی کارگشا باشد، لازم است که چنین اقدامی انجام شود و اگر نهی عملی ممکن نبود، باید از طریق گفتار به نهی پرداخت و در مرحله پایانی با ابراز انزجار درونی از وقوع منکر، از وقوع آن جلوگیری نماید.

۳-۱-۲. لزوم خشم در برابر گناه

دسته ای از روایات بیانگر لزوم نشان دادن واکنش فردی در برابر انجام رفتارهای ناپسند است، هر چند این اعمال بر تغییر رفتار مخاطب یا جلوگیری از انجام گناه تأثیر آشکاری نداشته باشند. بنگرید: ثقه الاسلام کلینی در روایت موثقی از امیر مؤمنان علی (ع) نقل می کند که رسول خدا (ص) فرمودند: «أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَنْ نُلْقِيَ أَهْلَ الْمَعَاصِي بِوُجُوهِ مُكْفَهَرَةٍ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۹، ص. ۴۲۹). به موجب این حدیث، کمترین میزان برخورد با افرادی که در شمار اهل معاصی قرار دارند، ترش رویی است.

شیخ طوسی به اسناد صحیح خویش از امام علی (ع) نقل می کند که فرمودند: «مَنْ تَرَكَ إِنْكَارَ الْمُنْكَرِ بِقَلْبِهِ وَيَدِهِ وَلِسَانِهِ فَهُوَ مَيِّتٌ بَيْنَ الْأَحْيَاءِ» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۱۸۲). در این روایت، بی تفاوت بودن آدمی در برابر ارتکاب اعمال ناشایست دیگران، گونه ای از مرگ آدمیت معرفی شده است.

در حدیث مرفوعی از امام علی (ع) چنین نقل شده است: «إِنَّمَا يَجْمَعُ النَّاسُ الرِّضَا وَالسَّخَطَ فَمَنْ رَضِيَ أَمْرًا فَقَدْ دَخَلَ فِيهِ وَمَنْ سَخِطَهُ فَقَدْ خَرَجَ مِنْهُ» (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱۰، ص. ۲۶۲).

۳-۱-۴. اقدام مناسب برای دست شستن فرد خطاکار از ارتکاب عمل

یکی از وظائف افراد مؤمن آن است که در هنگام مواجهه با کج رفتاری ها، روشی را برگزینند که تا

شخص زشت رفتار را از عمل خویش منصرف نماید. برای نمونه امام صادق (ع) هرگاه با افرادی که به کشمکش می‌پرداختند برخورد می‌نمودند، با صدای بلند آن‌ها را به پرهیزگاری زنه‌ار می‌دادند (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۰، ص. ۴۹۳). در روایت دیگری نیز چنین آمده که ایشان پس از عدم پذیرش نهی از منکر از سوی کج رفتاران، ابراز تأسف خویش را با تکان دادن سر، به نماد افسوس آشکار می‌ساختند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۶، ص. ۱۲۸).

در روایتی از امام صادق (ع) چنین آمده است: «لَوْ لَا أَنَّ بَيْنِي أُمِّيَّةً وَجَدُوا مَنْ يَكْتُبُ لَهُمْ وَيَجِبِي لَهُمُ الْفِيءَ وَيُقَاتِلُ عَنْهُمْ وَيَشْهَدُ جَمَاعَتَهُمْ لَمَا سَلَبُونَا حَقَّنَا» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۹، ص. ۳۲۰). بر اساس این روایت، اموری مانند کتابت و جمع‌آوری وجوهات، در شمار مواردی قرار گرفته‌اند که سبب ممانعت از احقاق حق ائمه (ع) در مقابل بنی‌امیه می‌گردد.

در مورد خصوص خمر نیز در حدیث مشهور مناهی از امام صادق (ع) چنین آمده است: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) نَهَى أَنْ يُشْتَرَى الْخَمْرُ وَأَنْ يُسْقَى الْخَمْرُ وَقَالَ لَعَنَ اللَّهُ الْخَمْرَ وَغَارِسَهَا وَعَاصِرَهَا وَشَارِبَهَا وَسَاقِيَهَا وَبَائِعَهَا وَمُشْتَرِيَهَا وَآكَلَ ثَمَنِهَا وَحَامِلَهَا وَالْمَحْمُولَةَ إِلَيْهِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۷، ص. ۲۲۴). بر اساس این روایت، انجام هرگونه مقدمه بر فعل حرام، گونه‌ای از اعانه خواهد بود و عملی حرام تلقی می‌گردد (موسوی خمینی، ۱۳۹۲ الف، ج. ۵، ص. ۵۳۹).

در فرازی از صحیفه‌ای از امام سجاد (ع) درباره مفهوم زهد چنین آمده است: «إِيَّاكُمْ وَصُحْبَةَ الْعَاصِينَ وَمَعُونَةَ الظَّالِمِينَ وَمُجَاوَرَةَ الْفَاسِقِينَ اخْذَرُوا فِتْنَتَهُمْ وَتَبَاعَدُوا مِنْ سَاحَتِهِمْ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۵، ص. ۵۴). در این عبارت، مصاحبت با گناهکاران ممنوع دانسته شده است. به قیاس اولویت می‌توان فهمید که معامله‌ای که در آن قصد حرامی از طرف گناهکار وجود دارد نیز دارای مطلوبیت شرعی نیست؛ چه این‌که اموری مانند مصاحبت را می‌توان گونه‌ای از ركون به ظالمان و فاسدان دانست (بحرانی، ۱۴۳۰، ج. ۱۸، ص. ۱۲۲).

از مجموعه این موارد می‌توان دریافت که در مواجهه با ارتکاب کنش‌های نادرست، لازم است اقدام مناسبی با توجه به مؤلفه‌های لازم در نظر گرفته شود: میزان قباحت عمل، توجه به اثرگذاری رفتار، توجه به میزان قدرت برای اقناع مخاطب و اثرگذاری بر اطرافیان.

۳-۱-۵. اشکالات و چالش‌های این دیدگاه

ممکن است برای استناد به ادله پیش‌گفته، اشکالات و چالش‌هایی به ذهن خطور کند. در این بخش کوشش شده این موارد تبیین شده و پاسخ مناسبی برای آن‌ها فراهم آید.

۳-۱-۵. اشتراط نهی از منکر به وقوع عمل

ممکن است این اشکال به نظر برسد که احادیث بیانگر ادله نهی از منکر عملی، در مقام بیان عمل ناپسندی هستند که رخ داده است و نمی‌توان درباره عملی که شخص در صدد انجام آن است و هنوز مرتکب آن نشده، احکام مندرج در این روایات را صادق دانست.

بررسی و نقد

در پاسخ به این اشکال می‌توان گفت، نهی از انجام عمل ناپسند، پس از تحقق آن، تنها برای پیشگیری از ارتکاب احتمالی بعدی سودمند است. در حالی که به حکم خرد، وقتی به انجام آتی عمل نامشروعی آگاهی وجود دارد، لازم است از انجام آن زنهار داده شود. این هشدار، متبادر عرفی از مفهوم نهی از منکر است. در مورد امر به معروف نیز این حکم جاری است؛ چه این که امر کردن به فعلی که متحقق شده باشد، عملی لغو خواهد بود. پس در واقع وظیفه امر و نهی مربوط به مواردی است که هنوز عملی محقق نشده باشد و نواهی برای پیشگیری از انجام عمل ناپسند و اوامر برای ترغیب به انجام عمل پسندیده باشند. به دیگر سخن، نهی از منکر، زمانی نقش مؤثر خواهد داشت که منکر محقق نشده باشد. پس آگاهی به این که شخصی در صدد انجام گناه است، سبب استقرار وجوب وظیفه مقابله با آن است، خواه این مقابله به نحو امر و نهی باشد، خواه به شکل عملی.

به نظر می‌رسد که مراد از امر و نهی در فریضه امر به معروف و نهی از منکر، تنها امر و نهی از طریق زبان نیست؛ بلکه هر گونه گفتار یا رفتاری که دلالت‌کننده به سوی انجام نیکی‌ها و دوری از کژی‌ها باشد، ذیل مفهوم امر و نهی می‌گنجد. همان‌گونه که مرحله قلبی - به معنای ابراز اشتیاق درونی به انجام کار نیکو و ابراز انزجار درونی نسبت به ارتکاب منکرات - را نمی‌توان امر و نهی زبانی دانست. به دیگر سخن، مراد از امر و نهی در این فریضه، مفهوم مصطلح این واژگان در دانش اصول نیست. این معنا را از روایات بیانگر مواجهه با منکرات می‌توان دید. برای نمونه در حدیث موثق از امام صادق (ع) نقل شده که رسول خدا (ص) فرمودند: «أَمَرْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَنْ تُلْقَى أَهْلَ الْمَعَاصِي بُجُوهَ مُكْفَهَرَةٍ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۹، ص. ۴۹۲). امام صادق (ع) نیز فرمودند: «مَا يَمْنَعُكُمْ إِذَا بَلَغَكُمْ عَنِ الرَّجُلِ مِنْكُمْ مَا تَكْرَهُونَ» (همان، ج. ۱۵، ص. ۳۸۶). در روایت «أَنَّهُ قَدْ حَقَّ لِي أَنْ أَخَذَ الْبَرِيءَ مِنْكُمْ بِالسَّقِيمِ...» (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص. ۸۰۹) به آشکاری، انجام‌دهنده منکرات به بیماری تشبیه شده که باید از انجام کار

ناشایست و دامن زدن به بیماری خود بازداشته شود. نگارنده گران‌مایه کتاب «وسائل الشیعه» بر اساس محتوای همین روایات، عنوان باب را به شکل «بَابُ وَجُوبِ هَجْرِ فَاعِلِ الْمُتَنَكَّرِ وَ التَّوَصُّلِ إِلَى إِزَالَتِهِ بِكُلِّ وَجْهِ مُمَكِّنٍ» انتخاب نموده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۶، ص. ۱۴۴). در آیاتی چون «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبَخْلِ» (نساء: ۳۷) نیز واژه «امر» به معنای رفتار آمده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۴، ص. ۳۵۶). به این بیان که عده‌ای با رفتار خویش سبب ترویج عمل انفاق نکردن می‌شوند. بر اساس همین برداشت از دو مفهوم امر و نهی، برخی از دانشوران به حق معتقدند که امر و نهی به معنای واداشتن به کار نیک و بازداشتن از کار نادرست است؛ پس لزومی به انحصار آن در انشاء لفظی نیست (نجفی، ۱۳۶۳، ج. ۲۱، ص. ۳۸۱). پس می‌توان گفت، لزومی به وقوع منکر در عالم خارج برای استقرار وجوب این فریضه نیست، بلکه آگاهی به وقوع منکر، دست‌مایه لازم برای تلاش در جهت پیشگیری از آن را فراهم می‌آورد.

۳-۱-۵-۲. احتمال خرید از فروشنده دیگر

اگر فرد به علم برسد که با عدم فروش کالا به مشتری، او از ارتکاب منکر منصرف می‌شود، فروش کالا به او حرام خواهد بود؛ اما اگر چنین علمی حاصل نشود یا دانسته شود که وی از طریق دیگری این فعل را انجام می‌دهد، فروش کالا به او مجاز خواهد بود (خرازی، ۱۴۲۳، ج. ۱، ص. ۳۱۲). چه این که نفروختن کالا به مشتری، تأثیری در وقوع منکر نخواهد داشت و از آنجا که این عمل لغو خواهد بود، پس فروش کالا به او مجاز است. این دیدگاه بر مفهوم عمومی «شرطیت احتمال تأثیر در نهی از منکر» استوار است؛ به این بیان که لازم است برای نهی از منکر عملی، اثرگذاری عملیات نهی احراز شود و اگر دانسته شود که نهی بی‌تأثیر است، اقدام به آن عملی لغو خواهد بود.

بررسی و نقد

این رویکرد را نمی‌توان پذیرفت، چه این که اگر شخصی احتمال دهد که عمل او می‌تواند در عدم ارتکاب منکر مؤثر باشد، لازم است آن عمل را انجام دهد. گونه‌های رفتاری در مرتبه عملی را چنین برشموده‌اند: حیلولة، منع، تصرف در اموال، حبس، زدن، جرح و قتل (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۵۰۹-۵۱۰). عدم فروش کالا به مشتری در این حالت را می‌توان گونه‌ای از حیلولة برای جلوگیری از انجام منکر دانست. همچنین، اشتراط تأثیرگذاری منوط به احراز علم

به مؤثر بودن نهی نیست. در نگاه مشهور، احتمال جزیی اثرگذاری نیز موجب استقرار وجوب ادای فریضه نهی از منکر خواهد شد.

در نگاه باورمندان به اشتراط اثرگذاری، تنها علم به عدم تأثیر سبب اسقاط وجوب خواهد شد (شیرازی، ۱۴۰۹، ج. ۴۸، ص. ۱۸۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ص. ۴۷۲). حتی در این حالت نیز عده‌ای معتقدند استحباب نهی از منکر بر جای خود باقی است (ن.ک: نجفی، ۱۳۶۳، ج. ۲۱، ص. ۳۶۹؛ شیرازی، ۱۴۰۹، ج. ۴۸، ص. ۱۸۲).

مراد از شرط تأثیرگذاری، قول و فعل آگاهانه آمر به معروف و ناهی از منکر است که با هدف تغییر رفتار مخاطب، پذیرش امر و نهی از سوی او یا موافقت با آن انجام می‌شود. همین گونه‌های مختلف اثرگذاری و فراوانی آنها، این دیدگاه را تقویت می‌کند که احراز بی‌اثر بودن امر و نهی، نایاب است (صادقی تهرانی، ۱۳۹۶، ص. ۶۵) و نمی‌توان امر و نهی را در هیچ حالتی بی‌اثر دانست. به دیگر سخن، به دست آوردن علم به عدم تأثیر با توجه به شمول ازمانی و افرادی اثرگذاری، از طرق عادی کسب معارف بشری امکان‌ناپذیر می‌نماید. پس می‌توان اثرگذاری را هر گونه تغییر جزیی یا کلی در نگرش‌ها، گفتار و رفتار هر کسی دانست که پیام حاوی دعوت به نیکی‌ها و بازداشتن از کژی‌ها بدو می‌رسد.

۳-۱-۵-۳. اکتفا به انزجار قلبی در موارد ناکارآمدی نهی از منکر لسانی و عملی

ممکن است به نظر برسد در مسئله بیع کالا به مشتری با وجود علم به بهره‌نا مشروع از آن، تنها مرتبه قلبی یا زبانی نهی از منکر کافی است. مستند این دیدگاه می‌تواند روایت موثق ذیل از امام صادق (ع) باشد: «حَسْبُ الْمُؤْمِنِ عَزًّا إِذَا رَأَى مُنْكَرًا أَنْ يَعْلَمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ قَلْبِهِ إِنَّكَارَهُ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۹، ص. ۴۶۹). توضیح این‌که به موجب ظاهر این حدیث، در مواجهه با منکرات، انکار قلبی کافی بوده و همین امر مایه عزت مؤمن خواهد بود.

بررسی و نقد

در پاسخ به این برداشت می‌توان گفت که اثبات انکار قلبی، لزوماً به معنای نفی انکار عملی نیست. این روایت در مقام بیان باور قلبی نهی‌کننده به منکر بودن عمل است و همین باور است که دست‌مایه نهی زبانی و عملی را فراهم آورده و ارزشمندی عمل مؤمن در انجام نهی از منکر، به میزان قوت این باور است (روحانی، ۱۴۳۷، ج. ۱۳، ص. ۲۷۳).

برداشت دیگری نیز از روایت به نظر می‌رسد و آن این‌که در زمانی که مؤمن توانمندی

کنش‌های رفتاری و گفتاری در مواجهه با منکرات را ندارد، لازم است در جان خویش نسبت به وقوع منکر ناخشنود باشد (طباطبایی قمی، بی‌تا، ج. ۷، ص. ۱۵۶). این مفهوم، بیانگر جنبه مسئولیت‌پذیری آدمی در برابر وقوع پدیده‌های ناپسند است. بر اساس همین برداشت، برخی معتقدند که در این روایت تنها به حیثیت انکار قلبی توجه شده است و نمی‌توان آن را به معنای عدم انکار لسانی و جوارحی دانست (خوانساری، ۱۳۵۵، ج. ۵، ص. ۴۰۸).

لزوم به‌کار بستن تمام توان در حدیثی از امام علی (ع) به شکل ذیل تبیین شده است: «فَمَنْهُمْ الْمُنْكَرُ لِلْمُنْكَرِ بِيَدِهِ وَلِسَانِهِ وَقَلْبِهِ فَذَلِكَ الْمُسْتَكْمَلُ لِخِصَالِ الْخَيْرِ وَ مِنْهُمْ الْمُنْكَرُ بِلِسَانِهِ وَقَلْبِهِ وَ التَّارِكُ بِيَدِهِ فَذَلِكَ مُتَمَسِّكٌ بِخَصْلَتَيْنِ مِنْ خِصَالِ الْخَيْرِ وَ مُصَيِّعٌ خَصْلَةً وَ مِنْهُمْ الْمُنْكَرُ بِقَلْبِهِ وَ التَّارِكُ بِيَدِهِ وَلِسَانِهِ [فَذَلِكَ] الَّذِي صَبَّحَ أَشْرَفُ الْخَصْلَتَيْنِ مِنَ الثَّلَاثِ وَ تَمَسَّكَ بِوَاحِدَةٍ وَ مِنْهُمْ تَارِكٌ لِانْكَارِ الْمُنْكَرِ بِلِسَانِهِ وَقَلْبِهِ وَ يَدِهِ فَذَلِكَ مَيِّتُ الْأَحْيَاءِ» (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص. ۵۴۲).

به موجب این حدیث، برترین مرتبه نهی از منکر، کار بست هر سه مرحله عملی، زبانی و قلبی است. ترک هر یک از دو مرحله نخست با وجود امکان انجام آن، سبب تضییع توانمندی‌های آدمی در ترقی اخلاقی و رفتاری می‌گردد و ترک هر سه مرحله به معنای مرگ انسانیت در آدمی است. بر اساس روایت علوی «الْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ مَصْلَحَةٌ لِلْعَوَامِّ وَ النَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ رَدْعٌ لِلْسُّفَهَاءِ» (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص. ۵۱۲)، امر به معروف دارای مصلحتی برای عموم جامعه است و نهی از منکر نیز به شکلی مطلق، بازدارنده کم‌خردان از ارتکاب اعمال ناشایست است.

۳-۱-۴. عدم ملازمه ترک نهی از منکر دیگری با حرمت تکلیفی معامله

ممکن است چنین به نظر برسد که ترک نهی از منکر تنها از گونه ترک فعل است و عملی خارج از معامله ارزیابی می‌شود. لذا نمی‌توان ترک فعل در عملی خارجی را موجب حرمت تکلیفی عمل فروشنده در معامله دانست.

بررسی و نقد

نمی‌توان ترک نهی از منکر را تنها عملی دانست که از گونه امور بدون عقوبت است. در شماری از آیات و روایات به نکوهش تارک امر به معروف و نهی از منکر و پیامدهای ناگوار این عمل توجه داده‌اند. برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

در آیه «لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَ

كَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٧٨﴾ كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٧٩﴾ (مائده: ۷۸-۷۹)، بر اساس این آیه، افرادی که در مقابل ستم و اعمال ناروا سکوت می‌کنند، مورد توبیخ شدیدی قرار می‌گیرند. احادیث فراوانی نیز وجود دارند که بر اساس آنها، حرمت ترک نهی از منکر قابل استناد است (ن.ک: کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۹، ص. ۴۸۴-۴۸۵ و ص. ۴۹۳؛ طوسی، ۱۴۱۴، ص. ۵۲۳). از این رو لازم است که ترک نهی از منکر، عملی حرام دانسته شود.

از طرفی میان ترک نهی از منکر عملی نسبت به خریدار با اقدام به انجام معامله با وی، در عالم خارج اتحاد مفهومی یا حداقل اقتران وجود دارد. از دیدگاه عرف نیز کسی که اقدام به فروش کالا در مسأله مورد نظر می‌نماید، در واقع نهی از منکر عملی را وانهاد و خود در راستای تحقق منکر نقش داشته است. نمی‌توان پذیرفت که شارع در موردی امر به نهی از منکر نماید و در همان مورد، انجام کار مقدماتی برای وقوع منکر را مجاز شمرده باشد؛ بلکه هدف واقعی مولا از نواهی، عدم تحقق خارجی آنهاست. از آنجا که امر به هر نیکی سبب گسترش نیکی‌ها در جامعه می‌شود و نهی از هر پلشتی، کمرنگ شدن و محو تدریجی آن را در پی دارد، عقل حکم می‌نماید که در این امر و نهی منافی نهفته است. از دیگر سو، خردمندان، خطاب‌های آمرانه و ناهیان‌های که دارای مصلحت هستند را الزام‌آفرین می‌دانند. به دیگر سخن، امر برای تحقق خارجی توسط مأمور، از سوی آمر انشاء می‌شود و نهی برای عدم تحقق خارجی آن. اگر شارع، بدون در نظر داشتن تحقق خارجی پدیده‌ای از آن نهی نماید، دستور او مطابق با اراده حقیقی‌اش نبوده و جدیت ناهی در انجام نهی را در پی نخواهد داشت. مطلوب بودن عمل به امر مولای حکیم نزد او، موضوعی است که خرد استوار به سادگی آن را در می‌یابد. از این رو نهی از انجام امری که مبعوض شارع است، به حکم عقل مورد رضای شارع خواهد بود. در مسأله مورد نظر نیز روشن است که مولا به وقوع منکر راضی نیست، از همین رو به وقوع امری که در شمار اسباب وقوع منکر خواهد بود نیز راضی نخواهد بود.

۳-۲. پیشگیری از وقوع مفسده

افزون بر حکم خرد بر لزوم پیشگیری از وقوع امور نامطلوب، دلایلی از آموزه‌های شرعی وجود

۲. «کافران بنی اسرائیل، بر زبان داوود و عیسی بن مریم، لعن (و نفرین) شدند! این بخاطر آن بود که گناه کردند، و تجاوز می‌نمودند؛ * آن‌ها از اعمال زشتی که انجام می‌دادند، یکدیگر را نهی نمی‌کردند؛ چه بدکاری انجام می‌دادند»

دارند که بر حسب مدلول آنها، لازم است پیش از وقوع جرائم و امور مفسده‌انگیز، با کاربست تمهیداتی از وقوع آن‌ها جلوگیری کرد. برخی از این دلایل عبارت‌اند از:

در جریان همراهی حضرت موسی (ع) با شخصیتی معنوی،^۳ سه حادثه رخ داد که برای حضرت موسی (ع)، تعجب‌انگیز بود. نخست آن‌که حضرت خضر (ع) کشتی متعلق به دیگران را سوراخ نمود و در حادثه دوم، نوجوانی را کشت و در نهایت، دیوار ویران شده‌ای را بازسازی نمود. به گزارش قرآن، ایشان (ع) علت اقدامات خویش را چنین بیان نمود: ﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاجِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا ۖ وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا ۖ فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا ۖ وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزُ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ﴾ (کهف/ ۷۹-۸۲). مفسران بر این باورند که این اقدامات بر حسب قاعده اهم و مهم و لزوم دفع افسد به فاسد انجام شده است (ن.ک: مغنیه، ۱۴۲۴، ج. ۵، ص. ۱۵۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ج. ۱۲، صص. ۵۰۵-۵۰۹؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج. ۱۸، صص. ۱۶۵-۱۶۷؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج. ۱۶، ص. ۳۷۸؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج. ۱۵، ص. ۱۱۹).

در دو آیه نیز از پیشگیری الهی بر وقوع فساد در زمین سخن رفته است: ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾ (بقره/ ۲۵۱) و ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا﴾ (حج/ ۴۰). بر اساس این آیات نیز، پروردگار با وجوب جهاد و مقابله در مقابل گردنکشان و مفسدان، از گسترش فساد در روی زمین پیشگیری نمود. کاربست کلمه «دفع» در این آیات، نشانگر جنبه پیشگیرانه است؛ چه این‌که این واژه هنگامی به کار می‌رود که هنوز عملی به وقوع نپیوسته و در مقابل آن واژه «رفع» قرار دارد که بیانگر اقدام پس از وقوع پدیده است (ر.ک: مصطفوی، ۱۴۳۰، ج. ۳، ص. ۲۴۷). از طرفی به حکم عقل، لزوم دفع منکر واجبی غیرمشروط است و در مسأله فوق با وجود علم به بیع کالا توسط خریدار دیگر، این وجوب ساقط نمی‌شود (سبحانی، ۱۳۸۲، ص. ۳۱۷).

احادیثی چون حدیث مشهور لا ضرر، حکم نبوی بر تبعید شایعه‌پراکنان درباره یکی از بانوان و حکم امام جواد (ع) به فروش موقوفه به سبب نزاع شدید موقوف علیهم (به ترتیب ر.ک: حر

۳. مشهور مفسران بر این باورند که ایشان، حضرت خضر (ع) بوده است.

عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۵، ص. ۴۲۹؛ ج. ۱۴، ص. ۱۴۹ و ج. ۱۹، ص. ۱۸۸) همگی مصادیقی از قاعده جلوگیری از ایجاد فساد و گسترش آن محسوب می‌شوند. بر این اساس فقیهانی بر این باورند که جلوگیری از وقوع امر مبعوض نزد مولا - مانند بهره حرام از کالا - به حکم عقل بر «قلع ماده فساد» واجب است (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۲۴۱؛ سبحانی، ۱۳۸۲، ص. ۳۱۵).

۳-۲-۱. اشکال احتمالی

ممکن است چنین به نظر برسد که در سه آیه پیش گفته، به وقوع منکر یا مفسده یقین وجود داشته و همین علم موجب اقدام عملی به وقوع منکر شده است. اما در مورد بیع کالا به مشتری، علم و یقین جازم به وقوع عمل نامشروع توسط مشتری وجود ندارد و ممکن است خریدار به دلایل مختلفی از انجام عمل نامشروع منصرف شود یا توان انجام آن را از دست بدهد.

۳-۲-۲. بررسی و نقد

قدر مشترک آیات پیش گفته آن است که نسبت به وقوع مفسده اطمینان وجود دارد. در آیه نخست، حضرت خضر (ع) از طریق آگاهی غیبی و علم لدنی به وقوع مفساد آتی آگاه بوده و در دو آیه بعد، علم الهی به وقوع مفساد ناشی از اعمال اختیاری ناشایست آدمی، دست مایه پیشگیری از وقوع مفساد آتی را فراهم آورده است. نیک هویدا است که قاعده مورد نظر، زمانی قابل اجراست که اطمینان منطقی بر وقوع آتی فعل ناپسند یا احتمال عقلایی قابل توجهی بر ضرورت مقابله با آن وجود داشته باشد. از این رو اکتفا به ظن و گمان برای کار بست قاعده مجاز نخواهد بود؛ چه این که ترتیب اثر دادن به احتمالات غیر عقلایی برای جاری کردن قاعده، سبب ایجاد هرج و مرج شده و در نهایت موجب اختلال در نظام معیشتی جامعه می‌گردد. از نظر اخلاقی نیز بستر ایجاد بدبینی و کنش‌های اقتدارگرایانه بی ضابطه را فراهم می‌آورد.

از دیگر سو، تحصیل یقین جازم در امور رفتاری، امری بسیار دیریاب و حتی نایاب است؛ چه این که یقین کنشگر به قصد خویش برای انجام کاری نیز لزوماً منتهی به انجام کار نمی‌شود. در قاعده مورد نظر نیز لازم نیست به وقوع پدیده مفسده انگیز علم وجود داشته باشد، بلکه اگر دانسته شود که خریدار قصد جدی بر انجام عمل دارد و این عمل هم حسب قوانین طبیعی با انضمام دو مؤلفه قصد مشتری و فروش کالا به او محقق می‌گردد، می‌توان نسبت به وقوع پدیده به اطمینانی عقلایی دست یافت. پس می‌توان گفت اگر از هر طریق

مشروعی، نسبت به وقوع عمل منکر اطمینان عقلایی وجود داشته باشد - خواه این طریق بهره از علم لدنی باشد یا احتمال عقلایی بر وقوع پدیده - از عبارت «فَخَشِينَا أَنْ يُزْهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا» در استدلال حضرت خضر(ع) می‌توان فهمید که سبب قتل، بیم از به کفر کشاندن یا آسیب رساندن نوجوان به پدر و مادرش در آینده است. این عمل، نوعی لطف به او و والدینش محسوب می‌شود.

۳-۳. راهکار برگزیده جمع میان روایات

با توجه به عموماًتی که گفته شد، فروش کالا به خریداری که قصد استفاده نامشروع از آن را دارد، حرام خواهد بود. اما چالش پیش روی این دیدگاه آن است که به سادگی نمی‌توان از ظهور روایات بیانگر جواز دست شست؛ به ویژه این‌که این روایات در حد استفاضه قرار داشته و عبارت بیانگر حکم در آن‌ها بر جواز دلالت دارند. برای رفع این راهکار، به نظر می‌رسد که لازم است موضوع این روایات شناسایی شود. به عقیده نگارنده، دانشوران پیشینی موضوع روایات را معامله با فرد مسلمان دانسته‌اند، حال آن‌که شواهد در روایات وجود دارد که نشان می‌دهد موضوع روایات، معامله با غیر مسلمانان است. برای نمونه، در تمامی روایات بیانگر جواز، از حکم فروش کالا به شخصی سخن رفته که شراب‌سازی او برای همگان آشکار است. در مواردی نیز از حکم معامله با سازندگان بت و صلیب و مصرف‌کنندگان خوک پرسش شده است. نیک هویدا است که حمل مورد سؤال بر مسلمانان بسیار بعید است؛ چه این‌که معروف بودن مسلمانی به ساخت بت، صلیب و شراب قابل پذیرش نیست.

با این توضیح، لازم است که روایات بیانگر جواز، بر معامله با افراد غیر مسلمان حمل شود. ممکن است این پرسش به وجود آید که اگر بهره از این موارد به سبب وجود مفسده در آن‌ها برای مسلمانان حرام شده، در مورد غیر مسلمانان نیز همین مفسده وجود دارد و لازم است از فروش چنین کالاهایی به آن‌ها نیز خودداری شود. در پاسخ می‌توان گفت، بنا بر ضرورت تعامل مسلمانان با سایر آدمیان و نیز پذیرش تفاوت‌ها در نظام ارزشی، شماری از معاملات با این اشخاص جایز شمرده است. روایاتی وجود دارد که بر اساس آن‌ها فروش موارد نجس یا متنجس یا حرام به افرادی که استفاده از آن‌ها را جایز می‌دانند، بلامانع است (برای نمونه رک: کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۲، ص ۷۵۱). از عبارت «فَأَنَّهُمْ يَسْتَخْلُونَ شُرْبَهُ» در این روایت، می‌توان دریافت که حکمت یا یکی از علل جواز فروش به چنین افرادی، مجاز بودن آن در نظام ارزشی آنهاست.

بر همین اساس فقیهانی بر این باورند که فروش مواردی مانند حیوانات حرام گوشت و میته به غیر مسلمانان جایز است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج. ۱، ص. ۱۵۱؛ ج. ۲، ص. ۲۴۵). اما از آنجا که اساسی ترین مرحله تبلیغ اسلام، تبیین یکتاپرستی است و این اصل به هیچ وجه قابل تسامح نبوده و هیچ تدرجی در تبیین آن وجود ندارد، لازم است هر عملی که در راستای نفی خداپرستی قرار دارد، ناروا شمرده شود. از همین رو در مواجهه با پیروان سایر ادیان، معاملاتی مانند فروش کالا برای ساخت مظاهر شرک مانند بت و صلیب که با اصل توحید ناسازگارند، حرام خواهد بود. از همین رو در شماری از روایات، به حرمت این معاملات اشاره شده، اما موارد دیگری مانند معامله با آگاهی از ساخت شراب که در شمار فروعات فقهی قرار دارند، با در نظر داشتن اصل تدرج در تبلیغ احکام، مجاز شمرده شده اند.

نتیجه گیری

- با توجه به مطالب پیش گفته، موارد ذیل را می توان در قامت دستاوردهای نوشتار ارزیابی نمود:
۱. باورمندان به جواز فروش کالا به کسی که بهره وری نامشروع او از مورد معامله دانسته می شود، به شماری از روایات استناد نموده اند که تکیه گاه آن، استظهار جواز از عبارت «لا بأس به» است. گرچه این گونه استظهار صحیح است، اما راهکارهای مواجهه با روایات بیانگر حرمت، همگی دچار چالش های بنیادینی مانند عدم توجه به منطوق تمام روایات و وجود نداشتن شاهد معتبر بر جمع است.
 ۲. عموماتی وجود دارند که لازم است هر انسانی بر حسب توانمندی خود، در پیشگیری از وقوع اعمال ناشایست نقش آفرین باشد. این عمومات عبارت اند از: ادله بیانگر نهی از منکر عملی و لزوم برآمدن مناشی فساد.
 ۳. در مواردی که وظیفه فردی، نهی از منکر زبانی یا عملی نسبت به دیگری است، اقدام به انجام عملی که موجب ارتکاب منکر توسط دیگری شود، عملی مخالف با ادای وظیفه بوده و نه تنها از باب ترک فعل، بلکه از جهت ایجاد مقدمه برای ارتکاب منکر حرام خواهد بود. افزون بر این، ادله بیانگر ترک نهی از منکر به حدی هستند که تنها برای ترک ادای وظیفه، عقاب های سترگی ذکر نموده اند.
 ۴. عمومات پیش گفته آبی از تخصیص نیستند؛ به این بیان که بر حسب ضرورت، حکم

حرمت فروش کالا با علم به استفاده نامشروع از آن، قابل تغییر است. یکی از موارد جواز، فروش کالا به مستحیلین آنهاست.

۵. موضوع روایات بیانگر جواز، معامله با غیر مسلمانان است. جواز چنین معاملاتی به سبب تفاوت نظام ارزشی و نیز اصل تدرج در بیان احکام فرعی، با در نظر داشتن تثبیت اصول عقاید در گام اول، قابل توجیه است. اما مواردی که منجر به اعمال شرک‌آمیز شوند، به نحو مطلق ممنوع هستند.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این مقاله هیچ حمایت مالی از نهادهای دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول است که با راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم انجام شده است. نگارش مقاله بر عهده نویسنده اول بود.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش و ویرایش این مقاله، از ابزار هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ‌گونه تضاد منافی در این مقاله وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان در این پژوهش به اصول اخلاق پژوهش پایبند بوده و از هر گونه سوءرفتار پژوهشی (شامل داده‌سازی، تحریف، سرقت علمی و استنادهای نادرست) اجتناب کرده‌اند.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری و ارائه شدند.

فهرست منابع

قرآن مجید.

۱. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). **تفسیر التحرير و التنوير**. بيروت: مؤسسه التاريخ العربی.
۲. ابن قدامه، عبدالله بن احمد. (۱۴۰۵ق). **المغنی**. بيروت: دار الفكر.
۳. ابروانی، علی. (۱۳۷۹ق). **حاشیه المکاسب**. نجف اشرف: کتبی نجفی.
۴. بحرانی، یوسف. (۱۴۳۰ق). **الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره**. قم: اسلامی.
۵. برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ق). **المحاسن**. قم: دار الکتب الاسلامیه.
۶. تبریزی، جواد. (۱۳۸۹ش). **ارشاد الطالب فی شرح المکاسب**. قم: دار الصدیقه الشهیده (س).
۷. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). **وسائل الشیعه**. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۸. خرازی، سید محسن. (۱۴۲۳ق). **البحوث الهامه فی المکاسب المحرمه**. قم: مؤسسه در راه حق.
۹. خوانساری، سید احمد. (۱۳۵۵ش). **جامع المدارک فی شرح مختصر النافع**. تهران: مکتبه الصدوق.
۱۰. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۲ق). **محاضرات فی اصول الفقه** (تقریرات محمد اسحاق فیاض). قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
۱۱. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۸ق). **موسوعه الامام الخویی**. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
۱۲. روحانی، سید صادق. (۱۴۳۷ق). **منهاج الفقاهه**. قم: شروق (چاپ هشتم).
۱۳. سبحانی، جعفر. (۱۳۸۲ش). **المواهب فی تحریر احکام المکاسب**. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۱۴. سرخسی، محمد بن ابی سهل. (۱۴۲۱ق). **المبسوط**. بيروت: دار الفكر.
۱۵. سلیمانی کلوانق، امین و همکاران. (۱۳۹۸ش). «پژوهشی در ملاک جهت نامشروع؛ تصریح یا احرار». **آموزه های فقه مدنی**، ۲۰ (۲۰)، ۲۳۷-۲۶۴.
۱۶. شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق). **نهج البلاغه** (للمصباحی صالح). قم: هجرت.
۱۷. شیخ مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). **الامالی**. قم: کنگره شیخ مفید.
۱۸. شیرازی، سید محمد. (۱۴۰۹ق). **الفقه** (موسوعة الاستدلاليه فی الفقه الاسلامی). بيروت: دار العلوم.
۱۹. صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ق). **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه**. قم: اسلامی.
۲۰. صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۹۶ش). **سپاه نگهبان اسلام**. قم: شکرانه.
۲۱. طباطبایی کربلایی، سید علی. (۱۴۱۸ق). **ریاض المسائل**. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
۲۲. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ق). **المیزان فی تفسیر القرآن**. بيروت: اعلمی.
۲۳. طباطبایی قمی، سید تقی. (بی تا). **مبانی منهاج الصالحین**. بی جا: منشورات قلم الشرق.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). **الامالی**. قم: دار الثقافه.
۲۵. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). **تهذیب الاحکام**. تهران: اسلامی.
۲۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۳ش). **رجال الطوسی**. قم: اسلامی.

۲۷. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۲ق). **رجال العلامة الحلی**. قم: شریف رضی.
۲۸. فضل‌الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ق). **من وحی القرآن**. بیروت: دار الکلاک.
۲۹. فقیهی، علی. (۱۳۹۵ش). «حرمت معامله با علم به استفاده حرام». **پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی**، ۴۲ (۴۲)، ۷۹-۹۸.
۳۰. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی. (۱۴۰۶ق). **الوافی**. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (ع).
۳۱. کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۶ق). **اختیار معرفه الرجال**. قم: مؤسسه آل‌البيت (ع) لإحياء التراث.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). **کافی**. قم: دار الحديث.
۳۳. مامقانی، عبدالله. (۱۴۳۱ق). **تنقیح المقال فی علم الرجال**. قم: مؤسسه آل‌البيت (ع) لإحياء التراث.
۳۴. مشکینی، علی. (۱۳۹۲ش). **التعليقه الاستدلاليه علی العروه الوثقی**. قم: دار الحديث.
۳۵. مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ق). **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۳۶. مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ق). **تفسیر الکاشف**. قم: دار الکتاب الاسلامی.
۳۷. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۴۰ق). **مجمع الفائدة و البرهان**. قم: اسلامی.
۳۸. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۳ش). **تفسیر نمونه**. تهران: اسلامی.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۷ق). **استفتائات**. قم: مدرسه امام علی بن ابی‌طالب (ع).
۴۰. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۷ش). **رساله توضیح المسائل**. تهران: عالم افروز.
۴۱. موسوی خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۹۲ب). **المکاسب المحرمه** (امام). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
۴۲. موسوی خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۹۲الف). **تحریر الوسیله**. تهران: مرکز نشر و تنظیم آثار امام خمینی (س).
۴۳. نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵ش). **رجال النجاشی**. قم: جامعه مدرسین.
۴۴. نمازی شاه‌رودی، علی. (۱۴۱۴ق). **مستدرکات علم رجال الحديث**. تهران: فرزند مؤلف.

Resources

Qur'an.

1. 'Allāmah al-Hillī, H. b. Y. (1981). *Rijāl al-'Allāmah al-Hillī* [Al-Allamah al-Hilli's Biographical Dictionary]. Sharīf al-Raḍī. [In Arabic] (Original work published 1402 AH)
2. Al-Bahrānī, Y. (2009). *Al-Ḥadā'iq al-Nāḍirah fī Ahkām al-'Itrah al-Ṭāhirah* [The Blooming Gardens on the Rulings of the Pure Progeny]. Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1430 AH)
3. Barqī, A. b. M. b. Kh. (1951). *Al-Mahāsīn* [The Virtues]. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1371 AH)
4. Faḍl Allāh, S. M. H. (1998). *Min Waḥy al-Qur'ān* [From the Revelation of the Qur'an]. Dār al-Kitāb. [In Arabic] (Original work published 1419 AH)
5. Faqīhī, A. (2016). Ḥurmat-e mo'āmeleh bā 'elm be estefāde-ye ḥarām [The prohibition of transaction with knowledge of illegitimate use]. *Pazhūhesh-hā-ye Feqh va Ḥoqūq-e Eslāmī*, 42(42), 79–98. [In Persian]
6. Fayḍ al-Kāshānī, M. M. b. Sh. M. (1985). *Al-Wāfī* [The Complete]. Kitābkhāneh-ye Imām Amīr al-Mu'minīn 'Alī (A). [In Arabic] (Original work published 1406 AH)
7. Ḥurr al-'Āmilī, M. b. H. (1988). *Wasā'il al-Shī'ah* [The Means of the Shia]. Mu'assasat Āl al-Bayt. [In Arabic] (Original work published 1409 AH)
8. Ibn 'Āshūr, M. Ṭ. (1999). *Tafsīr al-Taḥrīr wa al-Tanwīr* [The Interpretation of Liberation and Enlightenment]. Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic] (Original work published 1420 AH)
9. Ibn Qudāmah, 'A. b. A. (1984). *Al-Mughnī* [The Enricher]. Dār al-Fikr. [In Arabic] (Original work published 1405 AH)
10. Irwānī, A. (1959). *Ḥāshiyat al-Makāsib* [Annotated Marginalia on al-Makasib]. Kutubī Najafī. [In Arabic] (Original work published 1379 AH)
11. Kashshī, M. b. 'U. (1985). *Ikhtiyār Ma'rifat al-Rijāl* [The Choice of Knowing the Men of Transmission]. Mu'assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā' al-Turāth. [In Arabic] (Original work published 1406 AH)
12. Kharāzī, S. M. (2002). *Al-Buḥūth al-Hāmmah fī al-Makāsib al-Muḥarramah* [Important Researches on Forbidden Acquisitions]. Mu'assasat Dar Rāh-e Ḥaq. [In Arabic] (Original work published 1423 AH)

13. Khwānsārī, S. A. (1976). *Jāmi' al-Madārik fī Sharḥ Mukhtaṣar al-Nāfi'* [The Collector of Schools in Commentary on the Concise Beneficial]. Maktabat al-Ṣadūq. [In Arabic]
14. Khuṭī, S. A. (1997). *Mawsū'at al-Imām al-Khuṭī* [The Encyclopedia of Imam al-Khuṭī]. Mu'assasat Iḥyā' Āthār al-Imām al-Khuṭī. [In Arabic] (Original work published 1418 AH)
15. Khuṭī, S. A. (2001). *Muḥāḍarāt fī Uṣūl al-Fiqh* [Lectures on the Principles of Jurisprudence] (M. I. Fayyāḍ, Ed.). Mu'assasat Iḥyā' Āthār al-Imām al-Khuṭī. [In Arabic] (Original work published 1422 AH)
16. Kulaynī, M. b. Y. (2008). *Al-Kāfi* [The Sufficient]. Dār al-Ḥadīth. [In Arabic] (Original work published 1429 AH)
17. Makārim Shīrāzī, N. (1994). *Tafsīr-e Nemūneh* [The Exemplary Commentary] (Vols. 1–27). Eslāmiyyah. [In Persian] (With co-authors)
18. Makārim Shīrāzī, N. (2006). *Istiftā'āt* [Jurisprudential Inquiries]. Madrasat al-Imām 'Alī b. Abī Ṭālib. [In Arabic] (Original work published 1427 AH)
19. Makārim Shīrāzī, N. (2008). *Risāleh-ye Toḍīḥ al-Masā'il* [Treatise on the Explanation of Legal Issues]. 'Ālam Afrūz. [In Persian]
20. Māmāqānī, 'A. (2010). *Tanqīḥ al-Maqāl fī 'Ilm al-Rijāl* [Refining the Discourse on the Science of Men of Transmission]. Mu'assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā' al-Turāth. [In Arabic] (Original work published 1431 AH)
21. Mishkinī, A. (2013). *Al-Ta'liqah al-Istidlāliyyah 'alā al-'Urwah al-Wuthqā* [The Evidential Annotation on the Firmest Handle]. Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]
22. Muqaddas al-Ardabīlī, A. b. M. (2019). *Majma' al-Fā'idah wa al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān* [The Collection of Benefit and Proof in Commentary on the Guidance of Minds]. Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1440 AH)
23. Mughnīyah, M. J. (2003). *Tafsīr al-Kāshif* [The Revealing Interpretation]. Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1424 AH)
24. Mūsawī al-Khomeinī, S. R. (2013a). *Tahrīr al-Wasīlah* [Exposition of the Means]. Markaz-e Nashr va Tanzīm-e Āthār-e Imām Khomeinī. [In Arabic]
25. Mūsawī al-Khomeinī, S. R. (2013b). *Al-Makāsib al-Muḥarramah* [Forbidden Acquisitions]. Mu'assasah-ye Tanzīm va Nashr-e Āthār-e Imām Khomeinī. [In Arabic]
26. Muṣṭafawī, H. (2009). *Al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm* [The Investigation into the

- Words of the Noble Qur'an]. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1430 AH)
27. Najāshī, A. b. A. (1986). *Rijāl al-Najāshī* [Al-Najashi's Biographical Dictionary]. Jāmi'eh-ye Mudarrisīn. [In Arabic]
28. Namāzī Shāhrūdī, A. (1993). *Mustadrakāt 'ilm Rijāl al-Ḥadīth* [Supplementations to the Science of Hadith Transmitters]. Farzand-e Mo'allef. [In Arabic] (Original work published 1414 AH)
29. Rūhānī, S. Ş. (2016). *Minhāj al-Fiqāhah* [The Path of Jurisprudence] (8th ed.). Shurūq. [In Arabic] (Original work published 1437 AH)
30. Şādiqī Tehrānī, M. (1986). *Al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'ān bi al-Qur'ān wa al-Sunnah* [The Criterion in Interpreting the Qur'an by the Qur'an and the Sunnah]. Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1406 AH)
31. Şādiqī Tehrānī, M. (2017). *Sepāh-e Negahbān-e Eslām* [The Army of Islam's Guardian]. Shekārneh. [In Persian]
32. Şarkhasī, M. b. A. S. (2000). *Al-Mabsūṭ* [The Expanded]. Dār al-Fikr. [In Arabic] (Original work published 1421 AH)
33. Shaykh al-Mufīd, M. b. M. (1992). *Al-Amālīf* [The Dictations]. Kongereh-ye Shaykh Mufīd. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
34. Sharīf al-Raḍī, M. b. Ḥ. (1993). *Nahj al-Balāghah* [The Peak of Eloquence] (Ş. Şālīh, Ed.). Hijrat. [In Arabic] (Original work published 1414 AH)
35. Shīrāzī, S. M. (1988). *Al-Fiqh* (Mawsū'ah al-Istidlāliyyah fī al-Fiqh al-Islāmī) [Jurisprudence: The Evidential Encyclopedia on Islamic Jurisprudence]. Dār al-'Ulūm. [In Arabic] (Original work published 1409 AH)
36. Subḥānī, J. (2003). *Al-Mawāhib fī Tahṛīr Ahkām al-Makāsib* [The Gifts in Formulating the Rulings of Acquisitions]. Mu'assasat Imām Şādiq. [In Arabic]
37. Sulaymānī Kalvānaq, A., et al. (2019). Pazhūheshī dar mīāk-e ta'sīr-e jahat-e nāmeshrou'; taṣrīḥ yā iḥrāz? [A research on the criterion for the effect of illegitimate purpose; explicit mention or proof?]. *Āmūzeh-hā-ye Feqh-e Madanī*, 20(20), 237–264. [In Persian]
38. Ṭabāṭabā'ī, S. M. H. (1970). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān* [The Balance in Qur'anic Exegesis]. Al-A'lāmī. [In Arabic] (Original work published 1390 AH)

39. Ṭabāṭabā'ī Karbalā'ī, S. A. (1997). *Riyāḍ al-Masā'il* [The Gardens of Issues]. Mu'assasat Āl al-Bayt li-lḥyā' al-Turāth. [In Arabic] (Original work published 1418 AH)
40. Ṭabāṭabā'ī Qummī, S. T. (n.d.). *Mabānī Minhāj al-Ṣāliḥīn* [The Foundations of the Path of the Righteous]. Qalam al-Sharq Publications. [In Arabic]
41. Tabrīzī, J. (2010). *Irshād al-Ṭālib fī Sharḥ al-Makāsib* [Guiding the Seeker in Commentary on al-Makasib]. Dār al-Ṣiddīqah al-Shahīdah (S). [In Arabic]
42. Ṭūsī, M. b. H. (1986). *Tahdhīb al-Aḥkām* [The Refinement of Rulings]. Islāmiyyah. [In Arabic] (Original work published 1407 AH)
43. Ṭūsī, M. b. H. (1993). *Al-Amālī* [The Dictations]. Dār al-Thaqāfah. [In Arabic] (Original work published 1414 AH)
44. Ṭūsī, M. b. H. (1994). *Rijāl al-Ṭūsī* [Al-Tusi's Biographical Dictionary]. Islāmī. [In Arabic]

